

ניצד לבטל כלי מהיכנו?

ארז אדלר

א. מבוא

- א.1. הצגת הסוגיות העיקריות
- א.2. סיבת האיסור – חמשת הנתיבים
- ב. בירור שיטות הראשונים
 - ב.1. רש"י
 - ב.2. שיטת בעלי התוספות
 - ב.3. שיטת הרו"ף והרשב"א
 - ב.4. שיטת הריטב"א
 - ב.5. שיטות נוספות
- ג. סיכום

א. מבוא

יודע כל בן ישיבה שטלטול מוקצים מסוימים או שימוש בהם הוא בוודאי איסור (כמובן, בסייגים הנדרשים), אך האם מותר בכלל ליצור כאלה? דומני, שזו השאלה שעומדת בבסיס סוגיית 'ביטול כלי מהיכנו'.

אדם שייקח את אותם הכלים שמוכנים אצל שבת, ויעשה איתם מעשים מסוימים, עשוי לעבור על איסור 'ביטול כלי מהיכנו'. אולם, מהו אותו האיסור ומה משמעות שמו?

לצורך בירור הסוגייה, נעיין בסוגיות העיקריות ונבחן חמישה נתיבים שבהם הלכו פרשני הגמרא בניסיון להבין את יסוד הדין.

א.1. הצגת הסוגיות העיקריות

א.1.1. מקורות תנאיים

בספרות התנאים לא נזכר האיסור לבטל כלי באופן מפורש, אלא מדובר במושג שהופיע בספרות האמוראים במטרה ליישב קשיים בין מקורות תנאיים שונים. ואכן, אמוראים מסוימים הציעו פרשנויות שונות לאותן המשניות והברייתות, שאינן כוללות את האיסור הנ"ל.

א.1.1.1. נתינת כלי

המשנה (מובאת בגמרא שבת מב, ב) קובעת ש"אין נותנין כלי תחת הנר לקבל בו את השמן ואם נתנוה מבעוד יום מותר ואין ניאותין ממנו לפי שאינו מן המוכן". מספר דפים אחר כך (שם מז, ב) משתמשת המשנה בלשון דומה, אך הפעם דווקא עבור היתר: "נותנין כלי תחת

הנר לקבל ניצוצות", וניסוח דומה מובא אף בתוספתא (שבת ג, יא) "נותן אדם כלי תחת הדלף בשבת נתמלא שופך ושונה ואינו חושש".

נראה שניסוח משותף זה של נתינת כלי תחת דבר אחר מעיד על דמיון בין שלושת המקרים הללו, ואכן בכולם אפשר לראות מעשים שמטרתם למנוע מהעצם שהונחו תחתיו ללכלך את הבית, בין אם מדובר על שמן, ניצוצות או חבית דולפת, בכל אלו יש צורך בכלי קיבול שאינו מיועד לאיסוף, אלא למניעת שפיכתם.

משנת 'כלי לקבל השמן' מעלה מספר קשיים – מה סיבת האיסור? מהי המחשבה שבגללה המשנה ציינה ש'מבעוד יום מותר'¹? והאם הסברה בכך קשורה לאיסור להשתמש באותו השמן?

אפשר לומר שכל הדיון עוסק באפשרויות השימוש בשמן, וכל שמן שמטפף בשבת יהיה אסור לפי שאינו מן המוכן, אך כל עוד הכלי הונח מבעוד יום כדי לעצור את הדליפה – השמן יהיה מותר (והמשפט הזה הוא מאמר מוסגר במשנה), אולי מפני שמן הסתם הוא העלה בדעתו שהשמן יצטבר שם והוא הוכן לשם כך. מנגד, ייתכן שהאיסור להשתמש בשמן מוסב אף על הצד שהכלי הונח מבעוד יום, והאיסור נובע מטעם אחר לחלוטין שאינו נוגע לעצם ההכנה, אלא אולי דווקא לפעולת הנחת הכלי מתחת לנר. אפשר להציע שלוש אפשרויות בכיוון זה: או שמדובר באיסור של ביטול כלי מהיכנו, או שאין כלי ניטל אלא לדבר הניטל (כפי שיבואר בגמרא), או שכאשר דעת האדם נתונה על השמן מדובר על הכנה מקודש לחול (כי בינתיים אינו מן המוכן). הצעה תיאורטית נוספת היא שהנחת הכלי היא ממש תחת הנר והאיסור הוא להזיז את הנר לשם כך.

א.1.2. כופים סל

המשנה (מובאת בשבת קכח, ב) אומרת ש"כופין את הסל לפני האפרוחים כדי שיעלו וירדו", אולם בתוספתא (שבת טו, א) מובא ניסוח מעט שונה של הדין – "כופין את הסל בפני האפרוחין שיעלו ושירדו עלה אסור לטלטלו".

נראה שהייתה סברה במשנה לחשוב שיחול איסור לכפות את הסל, וצריך עיון האם הסיבה לכך הוא כבוד השבת או שבאמת ישנה בעייתיות בכלי. ההרחבה של התוספתא לגבי איסור הטלטול מעניינת מאוד בהקשר זה, אך לא ברור לחלוטין מתי הוא יחול – האם רק כשהם עליו או משעת עליית האפרוחים ואילך? אם לא נקבל את לשון התוספתא, ייתכן שצריך להסביר, שאסור כבר משעת ההנחה לפני האפרוחים.

¹ ראה מה שכתבו בתוספות על אתר: "ואם נתנהו מבעוד יום מותר – הלשון דחוק דהוה ליה למימר אבל מבעוד יום נותנין".

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

א.1.א.3. חבית שנשברה

מובא בתוספתא (שבת ג, י-יא):

י. חבית שנשברה בראש הגג מביא כלי ומניח תחתיה ולא יהא מביא כלי אחר וקולט כלי אחר ומסלק אם יש שם אורחין מביא כלי אחר וקולט כלי אחר ומסלק.

יא. נותן אדם כלי תחת הדלף בשבת נתמלא שופך ושונה ואינו חושש.

הגמרא (שבת מב, ב) מביאה את דברי התוספתא בהלכה י' בשינוי נוסח: "נשברה לו חבית של טבל בראש גגו מביא כלי ומניח תחתיה", ומזהה את הסברה לאיסור עם ביטול כלי מהיכנו.

וקשה על שני המקורות הללו ביחד ועל כל אחד מהם בפני עצמו. לגבי התוספתא, לא ברור מדוע הדין נוגע רק לחבית שנשברה בראש הגג ואינו נוגע לחבית שנשברה בתוך הבית? האם יכול להיות שזו סיבת האיסור, ובכלל מדובר בעניין שקשור לעצם פעולת ההבאה של הכלי והבעייתיות נוגעת לטרחת שבהבאה? מדוע הגמרא הוסיפה שאותה חבית היא של טבל?

אפשר להציע שמדובר דווקא בראש הגג כי רק במצב כזה אפשר להניח כלי מתחתיו, כי אותו הכלי יהיה או בתוך הבית תחת אותה הנקודה בגג הדולף או תחת המרזב. אולם, ייתכן שצריך להסביר פה דבר שונה בתכלית, מתוך הנחת מוצא שהפירות הונחו בגג על מנת להתבשל, בדומה לגרוגרות וצימוקים². הבנה זו תגדיר את החבית כמוקצה לחלוטין מצד עצמה, ועדיין יהיה מותר להניח מתחתיה כלי, והדבר קשה, שהרי היה אמור להיאסר מדין 'ביטול כלי מהיכנו'. לפי זה צריך לומר שזו הסיבה לשינוי שביצעה הגמרא בלשון התוספתא. הוספת המילה 'טבל' שנראית מיותרת, לכאורה, מעבירה את מושא האיסור הפוטנציאלי מהמילים 'בראש הגג' לכך שתכולת החבית היא טבל (וחבית טבל אין עניין לבשל בגג). כלומר, הגמרא שינתה את התוספתא כך שתתייחס דווקא לטבל ולא לפירות שאמורים להתבשל כדי להסביר מדוע הדבר לא יסתור את העיקרון של ביטול כלי, וכדי לתלות את ההיתר במצב הביניים של הטבל. גם אם לא נטען שמדובר בפירות המתבשלים על הגג, לא ברור מדוע הגמרא טורחת ומסבירה שמדובר בטבל, שהרי אם זו ההעמדה שמנסים לעשות כדי להמיר מאמר שעוסק בטרחת לדיון על ביטול כלי, היה על הגמרא להתייחס למוקצה ממש, ולא דווקא לטבל שהוא בר-תיקון. ואולי יש להסביר שהאמירה שמדובר דווקא בטבל מבטאת מעין העמדה של הגמרא לתוספתא (ששם אולי הימצאות הכלי בגג מבטאת סיבת מוקצה עצמאית) כדי למנוע סתירה לאיסור ביטול כלי, ולאפשר את תליית ההיתר באפשרות תיקון הטבל.

² עיין תוספתא מנחות ט, י; וכן הדבר דומה לדרכי הבישול המובאים בדף מ"ה במסכת שבת.

הסבר שונה בתכלית אפשר להציע לאור ההקשר בתוספתא, ששם ההלכה הקודמת עוסקת בטבל, ולכן הם סברו שבהלכה 'י' מדובר גם כן על טבל.

א.1.ב. מקורות אמוראיים

בדברי האמוראים מצינו לראשונה את השימוש במושג העצמאי 'ביטול כלי מהיכנו' כהסבר לקשיים שהתעוררו בדברי התנאים.

א.1.ב.1. כלי תחת הנר (שמן)

משנה אין נותנין כלי תחת הנר לקבל בו את השמן ואם נתונה מבעוד יום מותר ואין ניאותין ממנו לפי שאינו מן המוכן.

גמרא אמר רב חסדא אף על פי שאמרו אין נותנין כלי תחת תרנגולת לקבל ביצתה אבל **כופה עליה כלי שלא תשבר** אמר רבה מאי טעמיה דרב חסדא קסבר תרנגולת עשויה להטיל ביצתה באשפה ואינה עשויה להטיל ביצתה במקום מדרון והצלה מצויה התירו והצלה שאינה מצויה לא התירו [...] **רב יוסף אמר היינו טעמא דרב חסדא משום דקא מבטל כלי מהיכנו** איתיביה אביי חבית של טבל שנשברה מביא כלי אחר ומניח תחתיה אמר ליה **טבל מוכן הוא אצל שבת שאם עבר ותקנו מתוקן** [...] אמר רבי יצחק כשם שאין נותנין כלי תחת תרנגולת לקבל ביצתה כך אין כופין עליה כלי בשביל שלא תשבר קסבר **אין כלי ניטל אלא לדבר הניטל בשבת**.

(שבת מב, ב - מג, א)

הגמרא מביאה את דברי רב חסדא שהציע תחליף להנחת הכלי מתחת התרנגולת כדי לקבל את ביצתה שנאסרה, והתיר לכפות את הכלי עליה כדי שלא תישבר. נחלקו האמוראים בביאור שיטתו: רבה אמר שמדובר בהיתר שנובע מסבירות המקרה, רב יוסף סבר שהסיבה היא שמדובר באיסור 'ביטול כלי מהיכנו', ואילו רבי יצחק טען שהבעייתיות היא בעצם נטילת הכלי לצורך דבר שאינו ניטל בשבת.

אביי הקשה על רב יוסף מהתוספתא שעוסקת בטבל (להרחבה בנושא זה ראה בפרק א.1.א.3 לעיל), אולם התירוץ מעלה קושי חמור – כיצד אפשר לומר שהטבל מוכן אצל שבת כאשר אין אפשרות להשתמש בו בלי לעבור על איסור? הרי גם את הביצה אפשר להוציא באיסור מן הכלי! עניין זה העסיק רבים מהראשונים, ונדון בדבריהם בהמשך.

על אף הקושי הרבות שהערימה הגמרא על דעת רבי יצחק, קשה להתעלם מהיתרון בביאורו בכך שהוא מתאים במיוחד ללשון המקורות התנאיים, שייתכן שעוסקים בכלל

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

באיסור שקשור לטרחא וכיוצא בזה, וגם אצלו האיסור הוא בהבאת הכלי ולא בהנחתו בשלב מאוחר יותר.

א.1.ב.2. כלי תחת הנר (ניצוצות) וכפיית סל לפני האפרוחים

המשך הדיון על נתינת כלי תחת הנר מתייחס דווקא לאיסוף הניצוצות, שמאפשר לבחון את גבולות האיסור לבטל כלי:

נותנין כלי תחת הנר לקבל ניצוצות אמר רב הונא בריה דרב יהושע ניצוצות אינן בהן ממש וכן קורה שנשברה סומכין אותה בספסל או בארוכות המטה דרפי דאי בעי שקיל ליה נותנין כלי תחת הדלף בשבת בדלף הראוי כופין את הסל לפני האפרוחין שיעלו וירדו קסבר מותר לטלטלו והתניא אסור לטלטלו בעודן עליו והתניא אף על פי שאין עודן עליו אסור אמר רבי אבהו בעודן עליו כל בין השמשות מיגו דאיתקצאי לבין השמשות איתקצאי לכולי יומא.

(שבת מב, ב - מג, א)

את ההיתר הנ"ל הסביר רב הונא בטענה שבניצוצות אין ממש, ובנוסף הסביר בהיתר לסמוך קורה למיטה או לספסל שמדובר רק במקרה שהיא תהיה רפויה, ובכפיית סל לפני האפרוחים האיסור לטלטל הוא רק בעודן עליו.

ראשית, צריך לברר מה הכוונה שבניצוצות אין ממש. אפשר לומר שמדובר על הניצוץ כשלעצמו שגם בזמן שהוא מצוי בתוך הכלי אינו נחשב שיש בו ממש. אולם, נראה מההקשר של שני הנימוקים הנוספים שהשאלה כאן היא האם הדבר יישאר כמות שהוא גם להמשך השבת. כשם שהניצוץ עתיד להיכבות ולא להיות באותו המקום, כך גם הקורה יכולה להינטל והאפרוח עשוי לזוז, ולכן הכלי אינו מתבטל מהיכנו.

ייתכן שזו נקודת היתרון של הטבל על פני הביצה שבכלי. אין מדובר על היתר של 'בידו לתקנה' שמתייחס ליכולת להחזיר את הדבר להיות בר-שימוש, אלא לשאלה האם הדבר יישאר כמות שהוא לאורך זמן או ישתנה בהמשך השבת.

נדון בהרחבה בסוגיית כפיית הסל לפני האפרוחים (שבת קכח, ב), המשלימה את הדיון על בירור גבולות הדין -

משנה כופין את הסל לפני האפרוחים כדי שיעלו וירדו [...]

גמרא אמר רב יהודה אמר רב בהמה שנפלה לאמת המים מביא כרים וכסתות ומניח תחתיה ואם עלתה עלתה מיתבי בהמה שנפלה לאמת המים עושה לה פרנסה במקומה בשביל שלא תמות פרנסה אין כרים וכסתות לא לא קשיא הא

דאפשר בפרנסה הא דאי אפשר בפרנסה אפשר בפרנסה אין ואי לא מביא כרים וכסתות ומניח תחתיה והא קא מבטל כלי מהיכנו סבר מבטל כלי מהיכנו דרבנן צער בעלי חיים דאורייתא ואתי דאורייתא ודחי דרבנן.

ראשית, הנקודה הבולטת ביותר שעולה מהסוגייה היא שביטול כלי מהיכנו הוא רק מדרבנן.

צריך עיון גם בסוגייה מה סיבת הפטור, ומדוע יהיה מדובר בביטול כלי מהיכנו, האם מכיוון שלא יהיה אפשר להוציא משם את ה'שליפי' (כרים קטנים), שהם יתלכלכו מהבהמה ואמת המים או שהיא יושבת עליהם כל השבת.

א.ב.3. כרים וכסתות

מקור נוסף לאיסור לבטל כלי מהיכנו, הוא הדיון לגבי הנחת כרים וכסתות תחת כלים שעשויים להישבר בנפילתם מהבהמה (שבת קנד, ב) -

אמר רב הונא היתה בהמתו טעונה כלי זכוכית מביא כרים וכסתות ומניח תחתיה ומתיר החבלים והשקין נופלים והאנן תנן נוטל את הכלים הניטלין בשבת כי קאמר רב הונא בקרני דאומנא דלא חזיא ליה והא קא מבטל כלי מהיכנו! בשליפי זוטרי.

מיתיבי היתה בהמתו טעונה טבל ועששיות מתיר את החבלים והשקין נופלין ואף על פי שמשתברין התם בכולסא דיקא נמי דקתני דומיא דטבל מה טבל דלא חזי ליה אף הכא נמי לא חזי ליה ומאי אף על פי שמשתברין מהו דתימא להפסד מועט נמי חששו קא משמע לן תניא רבי שמעון בן יוחי אומר היתה בהמתו טעונה שליף של תבואה מניח ראשו תחתיה ומסלקו לצד אחר והוא נופל מאליו חמורו של רבן גמליאל היתה טעונה דבש ולא רצה לפורקה עד מוצאי שבת למוצאי שבת מתה והאנן תנן נוטל כלים הניטלין כשהדביש הדביש למאי חזי לכתיתאן דגמלי ויתיר חבלים ויפלו שקין מיצטרו זיקי ויביא כרים וכסתות ויניח תחתיהן מטפני וקמבטל כלי מהיכנו והאיכא צער בעלי חיים קסבר צער בעלי חיים דרבנן.

הגמרא מסיקה שנתנית הכרים במקום שבו הכלים יפלו עליהם מותרת, ומקשה הגמרא שהרי בכך הוא מבטל אותם מהיכנם (מכיוון שהכלים מוקצים), על כך משיבה שהכוונה שאותם הכרים הם 'שליפי זוטרי' שהם ברי-הוצאה. כלומר, ביטול הכלי קשור לכך שאין אפשרות להוציא את אותם הכרים מתחת לכלים שנפלו עליהם. בהמשך הגמרא מתייחסת למציאות שונה בה הכלים שעל גבי הבהמה מלאים בדבש וביטול הכלי מהיכנו הוא מהצד שהם יתלכלכו.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

א.2. סיבת האיסור – חמשת הנתיבים

נחלקו הראשונים לגבי סיבת האיסור לביטול כלי מהיכנו, ונראה שהובאו חמש דרכים שונות:

בונה – דרך אחת היא לטעון ששינוי ייעוד הכלי בשבת (ביטול מהיכנו המקורי) או יצירה של כלי מחובר לקרקע (שהרי חל איסור להזיזו משם), נאסרו בגלל הדמיון שלהם למלאכת בונה. לפי זה, צריך לברר מה היחס בין איסור זה לבין המלאכה עצמה, מתי יחול האיסור ומה השינוי הדרוש כדי להחשיב את התהליך לבנייה.

סותר – אפשרות הפוכה היא להתייחס לביטול מהיכנו כדבר המבוסס על מלאכת סותר, או מצד הפגיעה בחלק מהפונקציות השימושיות בכלי, או בשל ה'פגיעה' בשימושי הכלי המקורי ובהכנתו. גם כאן מתעוררות מספר שאלות וביניהן מה השינוי הנדרש, מה היחס למלאכת סותר, האם מדובר גם במצב שהכלי בביטולו משמש למטרה כלשהי ומתי האיסור יחול.

גזרה שנשמכת על אלמנטים מבונה וסותר – בניגוד לשתי הדרכים הקודמות, כאן הגדרת האיסור אינה מבוססת באופן ישיר על מלאכה אחת, אלא רואה באיסור גזרה שיסודותיה ביסודות שחכמים למדו ממלאכות בונה וסותר, או בגזרה עצמאית שהביאו לה אסמכתא ממלאכות אלו. מכל מקום מעניין לברר את גבולות תחולת האיסור (חצי שבת וכדומה) ומעמד הכלי באותו הזמן.

גזרה לא ליצור מוקצה שמא יטלטלו – לפי דרך זו האיסור אינו מבוסס על מלאכה, ואף אינו נסמך עליה, אלא עומד כעניין עצמאי, ומדובר בגזרה שמקורה בחשש סביר. יש היגיון רב בגזרה הזו, מכיוון שהסבירות לטלטל כלי שלרוב מותר בשבת, ואף לאותה השבת נכנס כבר ככלי מותר בשימוש ובטלטול, גבוהה בהרבה מאשר מוקצה 'שגרת'. כאן גדרי הדין נעשים גמישים בהרבה, שכן גזרה זו תלויה בעיקר בחשש, ותחול רק כאשר הוא משמעותי. בנוסף, צריך לשאול האם הדין יהיה שייך גם בכלי שמשמש לצורך אחר בשעת הביטול מהיכנו, מתי הוא יחול ומה יהיה מעמד הכלי באותו הזמן.

גזרה לא לבטל כלים משום כבוד השבת – כיוון נוסף הוא שביטול הכלי מהווה פגיעה בכבוד השבת, הן מצד הפיכת דבר שמוכן לשבת לדבר שיהיה מזומן לשימוש רק לאחריה, והן מצד תפיסת עצם תהליך הביטול כמעשה שפוגע בכבוד השבת. שאלות כמו האם שייך ביטול לחלק מהשבת, מה יהיה הדין כשהכלי משמש לצורך נוסף וגדרי תחולת האיסור – יתעוררו אף כאן.

ב. בירור שיטות הראשונים

ככדי לעמוד על גדרי האיסור, ולבחון את הטעמים שלו לאור סוגיות הגמרא, נעניין בדברי הראשונים ובהתייחסויותיהם לשאלות השונות ולגמרות הקשורות.

ב.1. רש"י³

את הדיון בשיטת רש"י ראוי לפתוח בסתירה, לכאורה, שרבים מצביעים עליה בדבריו אודות הטעם לאיסור. כאשר בסוגיית נתינת כלי תחת הנר כתב דבר והיפוכו – הן שהמעשה נחשב "קבוע לו מקום ומחברו בטיט ודמי למלאכה" (בפשטות, הכוונה לבונה)⁴ והן שהוא "דומה לסותר בנין מדרבנן". את הטעם השני שב רש"י וציין אף בסוגיית 'כרים וכסתות' ששם עם הנחתם תחת הכלים הוא "מבטלן מהיכנן דשוב לא יטלם משם, ודמי לסותר".

על אף שבעלי התוספות (שבת מג, א) עמדו על עניין זה אך לא הציעו חלופה לדבריו, פרשנים רבים ניסו ליישב את הקושי במספר דרכים. בין היתר הציעו הפני יהושע⁵ ששני העניינים מחזיקים יחדיו את דין ביטול כלי, ובכל אחד מהמקרים האיסור ינבע ממלאכה אחרת, לעיתים ביטול הכלי ייאסר משום סותר ולעיתים משום בונה.⁶

המקרה המזוהה ביותר עם דין ביטול הכלי הוא נתינת הכלי תחת הנר, ושם מסביר רש"י ש"משיפול בו השמן יהיה אסור לטלטלו"⁶. אולם, אם הדין תלוי ברגע הפיכת הכלי למוקצה, קשה שהרי מדובר ב'גרמא'. האדם רק הניח את הכלי תחת השמן⁷, ואילו הטפסוף לתוכו כלל אינו נחשב לחלק ממעשיו, וכי כיצד יחמירו ויאסרו על גרמא כאשר מדובר באיסור מדרבנן⁸ ואילו במלאכות דאורייתא מותר?

³ להרחבה על שיטת רש"י ועל ההשוואה בינה לבין דעת בעלי התוספות עיין לקמן בפרק ב.2.ג.
⁴ יש שפקקו בזהו דברי רש"י עם מלאכת בונה, אך לעניות דעתי הדבר די מוכרח, ראשית משום שלמעשה אין עוד מלאכה שיש בה חיבור בטיט מלבד בונה, ושנית משום שמרבית הראשונים (ובפרט בעלי התוספות) הבינו כך את דבריו. לכן, ההבנה הפשוטה היא שמדובר בבנייה ולא במלאכה אחרת.
הערת עורך (אח"ס): אומנם, ראשונים שונים וביניהם תוספות והרי"ד הבינו את דברי רש"י דיבור המתחיל זה כעוסקים במלאכת בונה, אך נראה לומר שאין הדברים מוכרחים כלל. ראשית, כפי שתוספות, המובאים בגוף המאמר, מציינים ישנה סתירה לכאורה בדברי רש"י כאשר בשני מקומות מפורשים הוא מסביר את דין ביטול כלי מהיכנו כדבר הדומה למלאכת סותר. ממילא נראה לומר, שכאשר רש"י כותב "ודמי למלאכה" אין כל סיבה לפרש שנטה רש"י מפרשנותו הרגילה שמדובר בסותר ובטלה הסתירה בדבריו מן היסוד. שנית, העובדה שרש"י מציין ש"מחברו בטיט" אינה מטה את הכף לצד הפרשנות כי מדובר במלאכת בונה (על אף כי ייתכן וזוהי הסיבה שכן פירשוהו הראשונים כעוסק במלאכת בונה). רעיון החיבור בטיט אינו אלא ביטוי ציורי המבטא את 'סתירת' יכולת התזוזה של הכלי ומסביר מדוע בטלה מן הכלי יכולת שימוש מסוימת, דבר המבטא ללא ספק סניף של מלאכת סותר. ומעל לכול – לטעון כי רש"י ראה בביטול כלי מהיכנו דין הנובע משני האיסורים – בונה וסותר גם יחד – אינו אלא דבר חידוש שקשה להלום וכל עוד ניתן להימנע מפרשנות זו, ראוי לנהוג כן.

תגובת הכותב: ראשית, לדעתי הראיה המרכזית לכך שרש"י ייחס את דין ביטול כלי הן למלאכת הסתירה והן לבנייה היא ההבנה שהתקבלה על ידי ראשונים רבים, וביניהם אף ממשכיו בבית המדרש. על אחת כמה וכמה כאשר בעלי התוספות הבחינו בקושי הנ"ל, ובכל זאת לא הציעו פרשנות ייחודית כזו בדעת רבם הזקן. שנית, בפשטות האמירה שביטול כלי נחשב כמו חיבור בטיט לקרקע והדבר דומה למלאכה (בלי להגדיר לאיזו), מתייחסת למלאכת בונה שהרי הוא אב המלאכה היחיד שכולל מעשה חיבור בטיט, ואם היה מדובר בסתירה, היה עליו לומר זאת במפורש. שלישית, אין מחזור לי די קושי שמצא העורך באפשרות שהגזרה שואבת משני אבות המלאכה, כפי שמבואר בגוף המאמר.

⁵ בספר 'שבת של מי' (שבת מג, א) הציע שמדובר על סותר על מנת לבנות במקומו, אך למסקנה דחה הבנה זו.
⁶ ראה רש"י מב, ב ד"ה כלי תחת הנר.
⁷ או לחילופין סל לפני אפרוחים שיישאר עליו וכדומה.
⁸ עיין רש"י קנד, ב ד"ה והא איכא.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

ייתכן שקושייה זו הביאה את רש"י ללכת בכיוון מעט שונה, במקום להתייחס לרגע הטפטוף כיצירת האיסור⁹, הסביר שהנחת הכלי שם בעייתית כשלעצמה משום שהמניח מסיח דעתו מן הכלי לכל המשך השבת¹⁰. אלמנט הסחת הדעת לכל השבת הוא שעומד בבסיס הפרשנות של רש"י לסוגיות השונות, ולחילוקים בין מצבים שבהם יש ביטול כלי למקרים שאין. ברם, ייתכן גם לומר שמכיוון שהכלי נתון תחת הנר הדבר נחשב כאילו האגירה נחשבת למעשה ישיר לדעתו.

נעייין בהתייחסויותיו של רש"י לסוגיות השונות במטרה לעמוד על עיקרי שיטתו בנושא.

ב.1.א. סוגיית נותנים כלי תחת הנר – שמן¹¹

בפירושו למשנה התייחס רש"י לסיבת האיסור באמצעות בחינה של האלמנט הרעיוני הבעייתי בביטול הכלי מהיכנו:

כלי תחת הנר – לקבל בו שמן המטפטף, משום דשמן מוקצה הוא [...] אסור לבטל כלי מהיכנו, להושיב כלי במקום שלא יוכל עוד ליטלו משם, דהוי כקובע לו מקום ומחברו בטיט ודמי למלאכה, וכלי זה משיפול בו השמן המוקצה – יהא אסור לטלטלו.

כלומר, הושבת כלי במקום שאי אפשר יהיה לקחת אותו ממנו נחשבת לקביעת המקום, שהיא דומה מבחינה רעיונית לחיבורו בטיט לקרקע שעליה אפשר להתחייב מדין מלאכה. לכן, כשהאדם מניח את הכלי במקום שעתידי ליפול לתוכו שמן מוקצה שיאסור את טלטולו, הדבר נחשב כקביעת מקום שבסופו של דבר דומה במידה מסוימת למלאכת בונה.

בהתאם, רש"י שם את עיקר הדגש בביטול כלי על עצם ההנחה וקביעת המקום, כפי שמשתקף בקצרה משני פירושים אחרים שלו בסוגייה – "מותר – להניחה שם; מפני שמבטל כלי מהיכנו – שהיה מוכן מתחלה לטלטלו, ועכשיו עושהו מוקצה". לפי זה יוצא שהכלי מתבטל מהיכנו, ואולי אף נאסר בטלטול, משעת הנחתו תחת הנר¹².

⁹ ראה רש"י מג, א ד"ה מותר.

¹⁰ ראה רש"י מג, א ד"ה מפני שכתב שבעת הנחת הכלי "עכשיו עושהו מוקצה", וכן שם בד"ה וכן קורה שאפיין את מעשה האדם בכך שהוא אינו יכול עוד לשוב ולקחת את אותה הקורה; שם קכח, ב ד"ה והא קמבטל כתב "דמשנהיחם תחתיה אין יכול לטלטלן"; קנר, ב ד"ה והא מבטל וזה לשונו: "כשמניח תחת דבר שאין ניטל, מבטלן מהיכנו דשוב לא יטלם משם"; ראה גם דברי רש"י מז, ב ד"ה והא קא מבטל כלי שכתב "דלא יוכל ליטלו משם כל היום דנעשה בסיס לניצוצות" (וזו נקודה מעניינת, משום שחוסר האפשרות לקחת היא מפני שהכלי נעשה בסיס לניצוצות, ואולי הדבר דומה לדעת ההפכה של פירות למוקצים כגורגרות וצימוקים ששם דווקא הקלקול המציאותי העתידי שלהם גורם לאדם להקצותם מדעתו, אבל אותו הקלקול עצמו אינו יוצר את ההקצאה).

¹¹ שבת מב, ב.

¹² וכך משמע מדבריו בסוגייה בד"ה וכן קורה כו', שמרגע ההידוק היא נעשית מוקצה. בדברי רש"י בד"ה כלי שהובא למעלה לעניות דעתי המשפט "משיפול בו השמן המוקצה יהא אסור לטלטלו" משמש כהסבר מדוע

וכן כתב רש"י שם :

[טבל – א"א] מוכן הוא – שאין בו מוקצה אלא איסורו, ואם בא אחד ועבר על דברי חכמים שאסרו לתרום בשבת, ותיקנו מתוקן, ומותר לטלטלו ולאוכלו, הלכך לאו מבטל כלי מהיכנו חשיב ליה.

נראה שרש"י הבחין בקושייה שציינו לעיל בנוגע לטבל והתחמק ממנה בדרך אלגנטית. את פירושו בנושא פתח בהבחנה שהטבל יהיה מותר כשלעצמו, גם אם יתוקן באיסור. אולם, המשך הפירוש אינו ברור, מה משמעות האמירה ש"בא אחד ועבר על דברי חכמים"? מיהו אותו אחד? ה'שפת אמת' על אתר הסביר שתיוקן הטבל, בניגוד לדברי חכמים, אוסר אותו רק על המתקן, ולכן כאן, כיוון שיש לטבל היתר כלשהו, הוא לא יבטל את הכלי שתחתיו מהיכנו. אבל עדיין לא ברור מה ההבדל בין זה לבין הזזה של כל אחד מסוגי המוקצים מהכלי שתחתיו.

ונראה לומר, ש"אם בא אחד" זו איננה אמירה הלכתית בלבד, אלא במידה מסוימת אף היגד מציאותי, שעשוי לבוא מישהו שיתקן את הטבל¹³ וממילא הקצאתו אינה לכל השבת¹⁴. לכן מבואר שמעשה הנתינה המקורי אינו כולל הקצאה מוחלטת של הכלי מדעתו, מכיוון שיתכן שהטבל יתוקן במהלך השבת¹⁵.

ב.1.ב. סוגיית נותנים כלי תחת הנר – ניצוצות¹⁶

והא קא מבטל כלי מהיכנו – דלא יוכל ליטלו משם כל היום דנעשה בסיס לניצוצות [...]

אין בהן ממש – משכבו, ומותר ליטלן.

הסיבה שבגינה הניצוצות אינם מבטלים את הכלי מהיכנו היא ש"אין בהן ממש", שכן הם עתידים לכבות ולכן הכלי אינו מתבטל לכל השבת, בהתאם לכיוון שנזכר לעיל (פרק א.1.ב.2). לפיכך, נראה שגם יצירת מצב שבו אין אפשרות לטלטל את הכלי לפרק זמן כלשהו לא תיחשב לביטולו, כל עוד זה לא לכל השבת.

הנחת הכלי תיאסר מראש, שהרי בהמשך הוא עתיד להיות אסור כבסיס, ולכן כבר משלב ההנחה הוא ייחפך למוקצה. הדבר דומה לדין גרוגרות וצימוקים שהנחתם תהפוך אותם למוקצים מראש, על אף שהם עתידים להתקלקל רק במהלך השבת (ראה רש"י שבת מה, א ד"ה היה אוכל).

¹³ ייתכן שהדבר נובע בגלל קלות האיסור שאינו דורש מעשה ממשי, או מכיוון שעל הטבל לא ניכר האיסור. ¹⁴ וכן כתב הרא"ש (שו"ת כב, ח) "טבל מוכן הוא אצל שבת שאם עבר ותקנו מתוקן, לפי שכל אדם יכול לתקנו". ה'פני יהושע' (שבת מג, א) הציג כיוון דומה בדעת רש"י וטען שהאפשרות שהטבל יהיה מתוקן מגדירה את האדם למעשה כ"יושב ומצפה".

¹⁵ ראה גם בדברי רש"י שם ד"ה כל בין השמשות שמשם משמע שביטול לשעה אינו חשוב ביטול כלל. ¹⁶ שבת מב - מג.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

ב.1.ג. סוגיית סל ואפרוחים¹⁷

והא קמבטל כלי מהיכנו – דמשהניחם תחתיה אין יכול לטלטלן, דדומה לסותר בנין מדרבנן.

דברי רש"י על סוגיית כפיית סל בפני האפרוחים כוללים מספר רב של עקרונות מהותיים לגדרי דין ביטול כלי. ראשית, כאן נכתב במפורש שהכלי מבוטל מהיכנו כבר משעת ההנחה ומאותו הרגע אסור לטלטלו, גם לפני שהבהמה התיישבה על הכרים.

מעניין גם לראות שבסוגיית הגמרא ההסבר לדין כפיית סל בפני האפרוחים הוא בכך שהם עולים ויורדים מהסל, ולכן ההנחה אינה נעשית במודעות של ביטול לכל השבת¹⁸.

ב.1.ד. סוגיית בהמה טעונה כלי זכוכית, כרים וכסתות¹⁹

והא מבטל כלי – כרים וכסתות, כשמניחן תחת דבר שאין ניטל, מבטלן מהיכנו דשוב לא יטלם משם, ודמי לסותר.

ביטול הכרים לפי רש"י הוא יצירת מצב שבו "שוב לא יטלם משם". אולם מה משמעות הדבר? האם זו אמירה רגילה שמביעה את הסחת הדעת מהם או חוסר יכולת ליטלם מבחינה מציאותית? הסתכלות נוספת על דבריו תראה שביטול הכרים הוא בכך שבהנחתם הוא מבטלם מהיכנם כיוון "דשוב לא יטלם משם", כלומר גם מעשה ביטול הכלים הוא דבר אקטיבי שנעשה במודע. מצב כזה של ביטול שנעשה במודע הוא הקצאה מדעת האדם, שמסיח את דעתו מהכלי מכיוון שהוא אינו עתיד ליטלו בשבת. אם כן, נמצא שביטול הכלי הוא מעין הקצאה שנאסרה בגלל הדמיון למלאכה, ושכבר בהנחת הכלי הוא מתבטל כי אז הוסחה דעת האדם ממנו.

בהמשך דבריו הוסיף רש"י שהייחודיות ב"שליפי זוטרי" היא שאפשר לשלוף אותם מתחת לכלים, ולכן אפשר להניח מספר רב של כרים קטנים כאלה ומכיוון שבכל רגע אפשר לשלוף כל אחד מהם. יתר על כן, אף על פי שהאדם אינו מתכנן למשוך את כל ה"שליפי" בבת אחת החוצה, מכיוון שיש לו את היכולת להוציא כל אחד מהם בנפרד לכשיחפוץ, הנחתם לא תיחשב כביטול מהיכנו.

מוסיף רש"י וכותב:

מטנפי – בדבר הנשפך עליהם, וקא מבטל כלי מהיכנו, דשוב אין ראוין לבו ביום לכולם.

¹⁷ שבת קכח, ב.

¹⁸ גם בסוגייה הזו וגם בדף מג.

¹⁹ שבת קנד, ב.

בדיון על זריקת הכרים לאמת המים עבור הבהמה, מציינת הגמרא שהם 'מיטנפ' ולכן ישנו חשש לביטולם מהיכנס. רש"י מסביר שהסיבה לכך היא שאותם הכרים מיטנפים ונעשים לא ראויים יותר לכלום באותה השבת. אולם, מה משמעות האמירה שהם אינם ראויים לכלום? האם הוא תנאי הכרחי שלא יהיה בו שום שימוש או שגם ביטול של פונקציות מסוימות ייאסר? מפירושו של רש"י בסוגיות השונות, ובפרט בזו הנוכחית, נראה שביטול הכלי לרוב קשור לחוסר היכולת ליטול את הכלי לשום עניין. לכן, אם אפשר יהיה להוציא אותו לצרכים מסוימים, כדוגמת טלטול לצורך מקומו, הנחת הכלי לא תיחשב לביטולו. אולם, חוסר היכולת אינו עומד כשלעצמו, אלא רק סיבה שעומדת בבסיס הסחת הדעת של האדם מאותו הכלי²⁰.

ב.1.ה. בירור יסוד הדין

לאור הקושייה המפורסמת על דברי רש"י, שסמך את דין ביטול כלי על שתי מלאכות שונות, שנזכרה לעיל²¹ והעיון בדבריו, נראה שיש להציע דרך הסתכלות שונה. לשיטתו, ביטול הכלי הוא עניין שקשור ותלוי בדעת האדם, ובהסחת הדעת שלו מאותה קערה שהונחה תחת הנר

²⁰ לכן כתב 'בעל המאור' (שבת סו, ב), שלא אחת הולך בכיוון דומה לדעת רש"י, שלשאלה אם הייתה דעתו להוציא את הכלי מבעוד יום ישנה השפעה על חלות האיסור, וזה לשונו: "כל שדבר שדעתו עליו לשמטו אין בו משום ביטול כלי מהיכנו".

הערות עורך (אח"ס): הכותב נוקט בעמדה הנובעת מקושייתו, כיצד ניתן לומר שביטול כלי מהיכנו הוא רגע הפיכתו הפיזית לבלתי ניתן לטלטול, והרי מדובר בגרמא, וכיצד החמירו חכמים על האדם באיסור דרבנן יותר מבאיסורי דאורייתא. נראה לומר שהיא הנותנת, בעוד באיסורי תורה ישנם כללים מוגדרים מתי חל איסור ומתי לא, דווקא איסורי דרבנן הנובעים פעמים רבות מהאסוציאציות של האדם המצוי יכולים לנטות מן הכללים הרגילים, ובלבד שחכמים ראו במעשה זה דבר הדומה במהותו לאיסור התורה. רש"י מציין באופן עקיב ציטוטים המובאים לעיל, כי האדם מניח את הכלי **תחת דבר שאינו ניטל**, ונראה שזו הסיבה שהכלי מבוטל מהיכנו – היותו מצוי במציאות פיזית של חוסר יכולת טלטול (עקב הימצאותו תחת דבר שאינו ניטל). אומנם האדם מניח את הכלי תחילה באופן עצמאי, מעט לפני שהדבר שאינו ניטל מגיע אליו, אך רגע הסתירה של הכלי (או הבנייה, לדעת הכותב) מתבצע רק אז ולא ברגע ההנחה. טענת הכותב היא שהעובדה שהכלי יהיה תחת דבר שאינו ניטל היא רק סימן לכך שהאדם מסיח דעתו מן הכלי, אך הדברים אינם כתובים ברש"י ועליו חובת ההוכחה בדבר. מעל לכול יש לשאול – אם עניין ביטול כלי מהיכנו סובב סביב הסחת הדעת של האדם, מדוע הוא תמיד מוזכר סביב מציאות בה יהיה מוקצה עליו, והלא ניתן להסית את הדעת במצבים רבים נוספים, כדוגמת פירות שמניח האדם במוקצה, שם אין זה נקרא ביטול כלי מהיכנו. נראה שישנו יסוד של הקצאה מדעת שאינו עניין לדברינו כאן, וביטול כלי מהיכנו, לדעת רש"י, אינו אלא סניף מדרבנן למלאכה מן המלאכות וקורה הוא רק ברגע המציאות הפיזית שהכלי אינו יכול לזוז יותר.

תגובת הכותב: אחד המקרים המפורסמים של דין מוקצה הוא הנחת גרוגרות וצימוקים על גג הבית כדי שיהיו מוכנים לאחר זמן, פירות אלו ייעשו מוקצה משעת ההנחה שכן הם עתידים להסריח לפני שיגיעו לגמר בישולם, ולכן מרגע ההנחה האדם הקצה אותם מדעתו (עיי' בדברי רש"י שבת מה, א ד"ה היה אוכל). לכן, לאור מה שנתבאר למעלה בדעת רש"י שדין ביטול כלי נובע מהקצאת האדם, נראה שמדובר בתהליך דומה שבו ההנחה עצמה אומנם אינה יוצרת את הפגם המציאותי בכלי אלא בגלל אותו פגם עתידי (השמן שיטפוף לתוכו או הסירחון של הפירות) הכלי נעשה מוקצה כבר משעת ההנחה שם. בדומה לאמור בנוגע לגרוגרות וצימוקים, גם כאן ישנו צורך אומנם בשניו ממש בכלי (טפסוף השמן הדומה לסירחון שייצא מהפירות), וגם כאן הכלי ייעשה מוקצה משעת ההנחה ולא רק מרגע הקלקול. ייחודיותו של דין ביטול כלי היא בכך שחל איסור לשנות את המצב ההלכתי של הכלי, והאיסור מתייחס למעשים שהופכים אותו למוקצה, ואילו לפי הצעת העורך בהערה לעיל ההנחה ככלל אינה יוצרת איסור שהיה האדם יכול לקחת בחזרה את הכלי מתחת הנר לפני הטפסוף לתוכו, ונמצא שהוא לא עשה איסור כלל.

מבחינה טכנית ראוי לציין שכאשר מדובר על ביטול כלי מהיכנו בכך שהונח תחת מוקצה, אין הכוונה להנחה תחתיו במובנה המילולי, אלא על הנחה לפני אותו מוקצה בידיעה שהמוקצה עתיד לעלות על אותו הכלי שבוטל עתה מהיכנו. כאשר לתחילת דברי העורך בהערה, לא מחזור לי מדוע דין גרמא באיסור דרבנן יהיה חמור יותר מגרמא במלאכות דאורייתא, ובפרט כאשר נעשה ניסיון לדמות את הגזרה למלאכות שונות שנאסרו בשבת.

²¹ ריש פרק ב.1.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

לקבל את השמן, וכלל לא מדובר על תולדה של מלאכה (אפילו מדרבנן). במקום זאת, ייתכן שזו גזרה מדברי חכמים, שמבוססת על עקרונות שנלמדו משתי המלאכות הללו, שאוסרות על ביצוע שינויים בכלים בשבת. אומנם מדובר בגזרה עצמאית, אך חז"ל הבינו שיש לאסור את ביטול הכלי בעקבות אותם היסודות שבולטים במלאכות בונה וסותר.

כיוון דומה לזה של רש"י מובא גם בדברי 'בעל המאור' (שבת סו, ב - סז, א מדפי הרי"ף), שתלה אף הוא את האיסור בדעת האדם, וזיהה את הביטול עם הסחת דעת מן הכלי שפוגמת בהכנתו לשבת. לאור זאת ובעקבות מספר קשיים שעמד עליהם בסוגיית 'בהמה טעונה כלי זכוכית', עמד על כך שביטול כלי מהיכנו שייך רק לכל השבת ואילו כאשר הכלי מבוטל לשעה אין בכך כל איסור. דומני שעיקרון זה יהיה מוסכם אף על רש"י, שהזכיר בפירושו פעמים רבות את החשיבות שהכלי יופקע מדעת האדם לכל השבת כדי להיחשב מבוטל מהיכנו²².

המהר"ל בחידושו (שבת מג, א) היטיב לתאר את רגע ביטול הכלי כמעין ייחוד עצמאי כך "דמיד ותיכף שנתן הכלי לשם היה אסור לטלטלה משום שיחדה לדבר איסור, והוי כמו כלי שמלאכתו לאיסור דאסור לטלטל, דעומדת לאיסור, ולפיכך אסור לתת אותו לשם, ואף כי עדיין לא נפל שם השמן אסור, ודבר זה אסור וזה נקרא מבטל כלי מהיכנו".

ב.2. שיטת בעלי התוספות

אומנם, ישנן מספר שיטות בקרב חלק מבעלי התוספות, אולם עיקר תשומת הלב בפרק זה תופנה לגישה המרכזית שבאה לידי ביטוי בגיליון התוספות על דף הגמרא. שלא כרש"י, בעלי התוספות הסבירו שכלי שבוטל מהיכנו הוא זה שאין אפשרות להשתמש בו בשבת.

בתחילת סוגיית נתינת כלי תחת הנר לקבל בו את השמן הביאו בתוספות את שני פירושו של רש"י שמדובר בבונה ובסותר, אך כלל לא הקשו במפורש על הסתירה, וממילא גם לא הכריעו בה²³.

בסוגיית כפיית הסל לפני האפרוחים דייקו בעלי התוספות, שהרי אם לאחר שהאפרוחים יורדים מותר יהיה לטלטל את הסל, יוצא שאין מוקצה לחצי שבת, וזו נקודה שעומדת במחלוקת בסוגייה בביצה (כו, ב). אומנם, אפשר היה לומר שגם אם יש מוקצה לחצי שבת,

²² ראה בדברי רש"י שבת מב, ב - מג, א ד"ה כלי תחת הנר וד"ה וכן קורה; מז, ב ד"ה והא קא מבטל; קכת, ב ד"ה והא קמבטל; קנד, ב ד"ה והא מבטל כלי.

הערת עורך (אח"ס): אין כל הוכחה לרעתי מד"ה אלו, שכן רש"י בסך הכל מציין שמצויים דברים אסורים בתוך הכלי ולכן אין האדם יכול ליטול אותו, אך אין זה מעיד דבר בעניין הסחת דעתו של האדם, ואדרבה, אם יוכל האדם ליטול מסיבה כלשהי את הכלי במהלך השבת – אכן יחזור הוא להיכנו.

תגובת הכותב: ראשית, קשה על דברים אלו, שהרי לפי התפיסה הזו, במרבית המקרים, ברגע הנחת הכלי במקומו כלל לא נעשה ביטול ולכן מעשה ביטול כלי מהיכנו לא עשה שום שינוי. שנית, ממספר מקומות (שנזכרו למעלה) משמע מלשון רש"י שמרגע ההנחה מעמדו של הכלי משתנה כך שעד לסוף השבת הוא לא יוכל ליטול בלא תלות בשינוי שנעשה בו, אלא להסחת דעת האדם.

²³ ראה בתוספות מג, א ד"ה דמבטל כלי מהיכנו.

אין דין ביטול כלי מהיכנו, כי כך ברגע שהאפרוחים יעלו על הסל לא יהיה לו היתר לכל השבת (בניגוד למשנה), אולם הדבר לא משמע ממספר סוגיות בגמרא שמתייחסות לדין ביטול כלי כדבר מוסכם. כדי להסביר בכל זאת כיצד הדבר מתיישב לשיטת מי שאמר שיש מוקצה לחצי שבת, הציעו בתוספות שמשנת "כופין את הסל" היא למעשה לפי שיטת ר' שמעון שמתיר להשתמש בשמן שבנר לאחר שכבה²⁴. בשלב זה מחדשים בעלי התוספות (מתוך תוספות הרא"ש מג, א ד"ה בעודן)²⁵ נקודה משמעותית:

א"ת רב יוסף דמפרש טעמא דמתניתין משום ביטול כלי מהיכנו א"כ אתיא מתני' דלא כר' שמעון דלדידיה לא חשיב ביטול כלי מהיכנו כיון דשרי לאחר שכבה הנר כי היכי דלא חשבינן כפיית סל ביטול כלי כיון דשרי לאחר שירדו, י"ל דלא דמי דשאני הכא שבכל שעה יכול להבריחן ולהפריחן משם [...]²⁶.

דהיינו, העמדת המשנה כרבי שמעון לכאורה אינה מתיישבת עם דברי רב יוסף שסבר שהמשנה עוסקת בביטול כלי. זאת, מסבירים שם, מכיוון שלפי רבי שמעון, כדי שהכלי יהיה מבוטל מהיכנו, ישנו צורך שהכלי יהיה מבוטל לכל המשך השבת (כי אחרת הוא ישוב להיכנו). אולם, אם לא נלך בשיטתו, והמדד לדין הביטול הוא רק פרק הזמן שהכלי משמש בסיס לדבר האסור, לא ברור מדוע אין בכפיית הסל ביטול של הכלי, ולו לשעה. התשובה לכך היא שיש לחלק בין דבר שהאדם יכול להוריד כל זמן שהוא על הכלי לבין דברים שבאותה שעה יהיו שם בוודאי. את האפרוחים אפשר להבריח ולכן אין בכך ביטול כלי, אך אם פיל היה מתיישב על הסל לשעה, הוא באמת מבטל אותו מהיכנו. כלומר, גם ביטול כלי לשעה הוא ביטול כל עוד מתקיים התנאי החשוב ביותר – נפגעה אפשרות השימוש בכלי. מנגד, גם אם האפרוחים יישארו על הסל עד לצאת השבת, הדבר לא יבטל את הכלי אם בידו להפריחם²⁷.

אולם לפי זה, מתעצמת שבעתיים הקושייה לגבי דין הטבל, שהרי בעוד שרש"י יכול היה לתרץ שהנחת הטבל בכלי היא למעשה עניין זמני, מכיוון שקיימת אפשרות לשבור את הכללים ולהוציאנו, כיצד יסבירו בעלי התוספות את ההבדל בין טבל לכל מוקצה אחר אם בשני המצבים הוצאת תכולת הכלי נאסרה? לאור חשיבות הדיון, נעייין בדברי התוספות (מג, א ד"ה טבל) במלואם:

²⁴ מעניין לזהות את הדמיון שבין הנר הדולק לבין הסל שירדו ממנו האפרוחים, שמשניהם הוסר הדבר האסור שהפך אותם לבסיס.

²⁵ גיליון התוספות על הדרן מסביר גם הוא בכיוון דומה, אך לשון תוספות הרא"ש ברורה ומרחיבה יותר, ועל כן ציטטתי ממנה.

²⁶ להרחבה ראה את דבריהם במלואם.

²⁷ וזה לשון הר"י מלוניל (שבת נ, ב) "ולא שייך למימר מבטל כלי מהיכנו אלא שאינו יכול לישב לו (משום) [שם] כל אותו יום שבת. וטעם מבטל מהיכנו אסור משום דמיחזי כמוסיך אבנים שכיון שאינו יכול ליטלו משם נמצא כמתברו מן הקרקע".

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

טבל מוכן הוא אצל שבת – אף על פי שאסור לטלטלו כדתנן בפרק מפנין (לקמן קכו): "מ"מ לא חשיב מבטל כלי מהיכנו כיון דאם עבר ותיקנו מתוקן ק' לרשב"א דתנן במסכת תרומות בפ"ב (משנה ג) ומייתי לה בהניזקין (גיטין נד). המעשר בשבת בשוגג יאכל במזיד לא יאכל ולישנא דקאמר הכא אם עבר ותיקנו משמע במזיד מדלא קאמר שאם שגג ותיקנו ונראה דנקט עבר כגון דלית ליה פירי אחריני דאמר בביצה בפ' י"ט (דף יז): דאפילו במזיד יאכל [...]

שאלת התוספות בשלב זה היא כיצד הטבל מצד עצמו ייחשב כמוכן לאכילה אם תיקונו בשבת במזיד יאסור אותו? על כך השיבו התוספות שבסוגייה הקשורה נזכר גם היתר לאותו הטבל, והוא שבמידת הצורך גם טבל שתוקן בשבת ייאכל.

ועוד הקשה כי היכי דאמר דאם עבר ותיקנו מתוקן ה"נ כשמניח כלי תחת תרנגולת לקבל ביצתה נימא שאם עבר והסיר הביצה מותר הכלי לטלטל ואם כן ביטלת תורת ביטול כלי מהיכנו ולא פירכא היא דהא כמו שהכלי עם הביצה אין לה היתר אבל טבל יש לו היתר על ידי תיקון²⁸.

לאחר שהקשו כיצד ייתכן שהאפשרות לתקן את הטבל היא זו שתמנע מהנחתו להיחשב כביטול כלי, השיבו על כך בעלי התוספות בתירוץ שסייע ביישוב הקושייה הראשונה, שיייתכן תיקון טבל שיועיל גם בשבת. העובדה ש"טבל יש לו היתר ע"י תיקון" מונעת מהנחת הכלי תחתיו להיחשב לביטולו, שכן לא נשללה לחלוטין היכולת של האדם לתקנו ולהשתמש בו. זו הסיבה שלאחר התירוץ הקודם נמצא ש"לאו פירכא היא", כי מצד עצמו הטבל הוא בכלל בר-תיקון בהיתר²⁹.

עיון בלשון התוספות מעורר קושי נוסף: מדוע ההשוואה בדבריהם היא בין הטבל לבין "כלי עם הביצה" ולא פשוט בין הביצה לטבל? ונראה להסביר שזו בדיוק נקודת ההבדל, צד ההיתר שהציגו התוספות מתייחס לטבל כשלעצמו, אולם בביצה אין כלל אפשרות כזו אלא רק להוציא אותה מתוך הכלי באיסור³⁰.

ב.2.א. בירור יסוד הדין

נשוב כעת לשאלה היסודית, מהי משמעות האיסור לבטל כלי מהיכנו ומדוע הדבר נאסר, וכאן נראה בדעת בעלי התוספות שהעניין נוגע לגוף הכלי. בניגוד לרש"י שתפס את העניין כמעין הקצאה שתהיה רק אם ימנע את השימוש בכלי מכאן ואילך, בתוספות ביטול הכלי

²⁸ השווה גם לדברי הר"י מלוניל שבת נ, ב ד"ה כופין.

²⁹ מגמה זו של בעלי התוספות שמנסה להפוך את דין ביטול כלי לעניין מוסכם על שיטות רבות ככל הניתן מובאת אף בד"ה ושני לה שם מנסים לתרץ שגם רבי יצחק למעשה מקבל את האמירה על ביטול כלי מהיכנו, להרחבה עיין שם.
³⁰ לכיוון מעט שונה ראה 'אור החמה' תחילת מג, א. אפשרות אחרת הציע המהר"ם בנעט על אתר וזה לשונו: "דלא גזרו איסור ביטול כלי מהיכנו, אלא בביטול בודאי ולא בספק".

מזוהה עם פגיעה בפונקציות השימושיות של הכלי. על כן, נראה שלשיטת תוספות הכלי יתבטל מהיכנו רק מרגע טפטוף השמן לתוכו ולא כבר משעת ההנחה, שכן עד לאותו הרגע לא חל שום שינוי באפשרות להזיז את הכלי.

אומנם, בתוספות מוזכרים לא אחת ההבדלים בדין ביטול כלי בין שיטותיהם של רבי שמעון ורבי יהודה, ברי הפלוגתא המפורסמים בדין מוקצה, אך השאלה האם מדובר על בנייה או סתירה לדעת כל אחד מהם אינה מביאה כלל בחשבון את מצב הכלי אלא את השינוי שיעשה בו³¹. טפטוף השמן לתוך הכלי יכול להיחשב למעין סתירה של הכלי במצבו המקורי או להרס של פונקציות שימוש מסוימות בו. מנגד, אפשר גם לראות בו אלמנטים של מלאכת בונה, בכך שהכלי במתכונתו הנוכחית כדבר מיטלטל הוחלף בכלי 'אחר' ונייה.

קשה לקבוע כיצד הסבירו בעלי התוספות את הסתירה ברש"י שבביסוס האיסור על שתי המלאכות הללו, והאם לדעתם הדבר פשוט דומה לאחת המלאכות הללו או שהוא מעין תולדה של שתיהן, אולם מכל מקום בשיטתם ביטול הכלי דורש שיעשה בו שינוי כלשהו.

ב.2.ב. שיטות דומות

על שאלת התוספות לגבי ההבדל בין טבל ליתר המוקצים, הציע ר"י הזקן בתוספותיו (שבת מג, א) כיוון מעט שונה, אך בעל עיקרון דומה:

שאם עבר ותיקנו מתוקן. ומשום הכי חשיב ליה מוכן טפי מגבי ביצה, הואיל ובדיבורו הוה מצי לתקוני, כגון שיתרום זה מן המוקף ויאמר זה יהא תרומה על זה, ולא צריך שום טלטול³².

על אף שכיוון זה קשה, שכן לא ברור מהו ההבדל המהותי שבין אמירה לעשייה בענייננו, גם כאן ההבחנה היא בין מצב שבו האדם יכול לתקן את הטבל בדרך כלשהי (שיש בה חומרה פחותה) לבין מקרה שדרוש לעשות בו מעשה איסור מוחלט כדי לתקנו.

במסגרת הדיון על הנחת כרים מתחת לכלים כדי שלא יישברו, מסביר הר"י מלוניל (שבת סו, ב) את עניין ביטול הכלי באופן מרחיב:

אבל מקרי מבטל כלי מהיכנו דהא אם יצטרך ליה הכרים והכסתות נמי כיון דשליפי ליה רברבי הו, מתוך שהם כבדים הוא חס עליהם שלא ישתברו ומקצה להם מקום יש בהם משום מבטל כלי מהיכנו.

³¹ ואף ראוי להוסיף ולציין שבאמצעות הוצאת הדיון על ביטול הכלי משאלת המוקצה, אפשרו בעלי התוספות להביא לכך שהאיסור יהיה מוסכם על הדעות השונות בענייני מוקצה.

³² להרחבה עיין בהערת המהדיר (מהד' אופק) מס' 14 שם.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

בעוד שיתר בעלי התוספות סברו שהכלי מתבטל כאשר חל שינוי באפשרויות השימוש בו, הר"י מלוניל מציע כיוון שונה. לדבריו ביטול הכלי שנובע מכך שהאדם אינו יכול ליטול אינו מוגבל רק למצבים שבהם יש מניעה מובהקת, אלא גם אם כאשר הוא נמנע מלגעת בכלי כדי לא לשבור דברים המונחים עליו, הוא עלול להיכלל בדין הביטול. נימוקו הוא ש"מתוך שהם כבדים הוא חס עליהם [...] ומקצה להם מקום". לכן, כפי שכתב במקום אחר (שבת נ, ב) ש"טעם מבטל מהיכנו אסור משום דמיחזי כמוסיך אבנים שכיון שאינו יכול ליטלו משם נמצא כמחברו מן הקרקע". נראה לעניות דעתי שעמדה זו מציגה מעין שיטת ביניים בין דעותיהם של רש"י ובעלי התוספות בסוגייה.

ב.ג. יחסם של בעלי התוספות לשיטת רש"י

נראה שלפי רש"י הסממן הבולט הוא הנחת הכלי לכל השבת במקום מסוים, ואילו אצל התוספות הוא חוסר היכולת להוציא את הכלי מאותו המקום. מקורה של המחלוקת הוא בהבדל עקרוני בין שיטותיהם בהבנת דין ביטול הכלי, לפי רש"י זהו עניין תודעתי של הסחת הדעת מהכלי, ואילו לפי התוספות מדובר על שינוי ממשי בכלי שנובע מהפגימה ביכולת להוציאו משם, והדין תלוי בביטול בפועל ולא בהסחת הדעת.

לפי זה מתברר ההבדל ביניהם במסגרת הדיון על הטבל. לפי התוספות, צריך לומר שהטבל הוא מקרה ספציפי שמונע מהנחת הכלי מלכתחילה וטפטוף השמן עליו להיחשב לאירוע שמבטל את הכלי, כי ייתכן שהוא ישוב להיות מותר. לעומתם, רש"י יסביר ש"בא אחד ועבר על דברי חכמים שאסרו לתרום בשבת, ותיקנו – מתוקן" זו אמירה מציאותית שמעידה על כך שאין הסחת דעת שלמה.

דומני שמחלוקתם משתקפת במחלוקת בין האור זרוע' לרבי ברוך בן יצחק בעל ה'תרומה' (אור זרוע ב, ערב שבת כט):

וה"ר ברוך בר' יצחק זצ"ל אומר דלעולם אי נפלה מותר לטלטל הכלי וה"ט דמניח תחת ביצה מבטל כלי מהיכנו דמסתמא כשהניח לכל היום הניח והקצהו מדעת אבל סל לפני האפרוחין לפי שעה הקצה אותו כדי שיעלו וירדו הלכך לאחר שירדו מותר לטלטל ולעולם אי נפלה ביצה מותר לטלטל:

ולי אני המחבר נראה בעיני כדברי ה"ר ברוך ולאן מטעמיה דאי טעמא דביצה [הוא] מפני שהקצהו לכל היום [קשה] דאטו מתנה ועומד הוא אם תפול לתוך אם לא תפול אלא ה"ט כדפרישית לעיל דנותן כלי תחת בצים הוי מבטל כלי מהיכנו מפני שאי אפשר לו להסיר הכלי מתחתיה אם לא ע"י טלטול הביצה אבל כופה את הסל מפני האפרוחין אינו מבטל את הכלי מהיכנו מפני שיכול להבהיל

את האפרוחין ולהפריחם מע"ג הסל בלא שום טלטול הילכך אחרי שפרשנו דטעם כלי שתחת הביצה הוי ביטול כלי מהיכנו מפני שאינו יכול להסיר הביצה לחוץ אם כן אם נפלה מעצמה או עכו"ם ותינוק הסירוה לחוץ פשיטא דשרי הכלי בטלטול הואיל שלא היתה הביצה עליו כל ביה"ש והשתא שפיר אתי הא דאמר גבי מיטה לא יחדה למעות יש עליה מעות אסור לטלטלה אין עליה מעות מותר לטלטלה אף על פי שהיו עליה היום הואיל שלא היו עליה כל ביה"ש. אך זה מספקא לי אם עבר והסיר הביצה מן הכלי (או) [אי] שרינן כלי בטלטול הואיל ועבר אדרכנן.

בעוד שרבי ברוך טען שאם הניח את הכלי במקום שבו הוא עתיד להיעשות מוקצה, נראה שהחל מאותו הרגע הוא הקצה את דעתו ממנו והניח אותו שם לכל היום. אומנם, רבי ברוך התיר לטלטל את הכלי לאחר שהביצה נפלה ממנו (בניגוד לאופן בו הסברנו את רש"י ובעל המאור), אך מכל מקום נראה שמבחינה עקרונית הוא אוחז בתפיסה דומה, מלבד עניין זה. בניגוד לרבי ברוך, האור זרוע תלה את כל הדיון בשאלת היכולת להזיז את הביצה מתוך הכלי, הן מבחינה מציאותית והן מבחינה הלכתית. תשובה זו היא שתכריע האם הכלי הוקצה ובוטל מהיכנו או שלא.

גישה ממוצעת, השואבת עקרונות הן מתפיסתו של רש"י והן מזו של בעלי התוספות, מצינו בתוספותיו של רבי משה זלטמן שנכתבו לפני ריב"א (שבת קנד, ב) – "כשמוציא הכר כדי לטלטל מן הצד אינן נשברין, הילכך לא הניחם שם לכל השבת כולו ולא הוי בטל כלי מהיכנו". לדבריו, הנחת הכלי במקום שאפשר לקחת אותו משם אינה הסחת דעת מוחלטת ממנו, כלומר חוסר היכולת להוציא את הכלי אינו ביטול עצמאי, אלא רק מוביל אליו בכך שהסיח את דעת האדם ממנו.

ב.3. שיטת הרי"ף והרשב"א³³

כמענה להשגות בעל המאור על הרי"ף (שבת סו, ב) הסביר הרמב"ן (במלחמת ה' שם, וכן בחידושו על הגמרא (שבת קנד, ב)) שחל איסור לבטל כלי מהיכנו אפילו לשעה אחת, אלא שמדובר באיסור קל יותר ולכן במקרים של הפסד מרובה התירו לעשות כן. זאת, לאור האיסור להניח כלי מתחת לביצה (על אף שאפשר לשלוף אותו מתחתיה), ולאור ההיתר להניח כלי מתחת לניצוצות וכרים מתחת לכלים שבירים שעתידים ליפול. העיקרון הזהה בכל המקרים שעליו מבוססת החלוקה בין הנחות הכלים האסורות לאלו המותרות, הוא שאלת משך הביטול של הכלי וההפסד שהוא עתיד למנוע. ביטול כלי לשעה יהיה פחות חמור מאשר ביטול לכל השבת, ולכן על אף שהוא נאסר, יהיו מצבים שבהם עבור צורך

³³ במסגרת זו נעניין בשיטת הרי"ף כפי שהציג אותה הרמב"ן, אולם לא נתעכב על פרשנותו הייחודית של הרמב"ן עצמו.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

גדול יתאפשר לבטל את הכלי. חלוקה זו, מסביר הרמב"ן, היא הסיבה שהגמרא העמידה את המקרה שבו הנחת כרים מתחת לכלים תיאסר דווקא במקום שבו מדובר בהפסד מועט ולא כאשר הכרים אינם יכולים להישלף, משום שזה עצמו חידושה של הגמרא, שההיתר שם ניתן דווקא כדי למנוע הפסד מרובה³⁴.

לפי דעת הרי"ף, ביטול כלי לזמן מוגבל הוא עניין חמור פחות מאשר ביטולו המוחלט, היטיב להסביר זאת תלמיד הרמב"ן בחידושו (שבת קנד, ב – מובא בתוך חידושי הרמב"ן):

אבל נראה לומר שהתירו של רב הונא הוא משום דבשליפי זוטרי נמי יש משום בטול כלי מהיכנו, ואף על פי שאפשר לו לנער הרי דעתו להניחן שם כל שעה, והו"ל ככלי תחת התרנגולת לקבל ביצתה וכלי תחת הנר לקבל ניצוצות דאמרינן בפ' כירה שאסורין משום בטול כלי מהיכנו ואף על פי שאפשר לנער, ואתינן השתא למימר שבמקום שבירת כלי הזכוכית הוא שהתיר ר"ה כן, אלא דבשליפי רברבי לא שרי משום דביטול כלי מהיכנו במה שאי אפשר ל'י לנער כל היום חמיר טפי [...] ³⁵.

בהשקפה זו נראה שהבעייתיות היא הפגימה בעצם המוכנות של הכלי לשבת. קיימות שתי מדרגות שונות בחומרת האיסור שההבדל בהן אינו נוגע לאיכות הביטול ולהשפעתו המיידית, אלא רק לפרק הזמן אליו הוא יבוטל, אך משך הביטול עשוי להשפיע על חומרתו. אם היה מדובר באיסור שמקורו במלאכות סותר או בונה ונוגע ישירות לשינוי שיחול בכלי, על הפונקציות השונות שבו, נראה שההבחנה הדינית בין רמות הביטול אינה אמורה להיעשות על בסיס פרק הזמן, אלא בהתאם לשינוי שחל בכלי ובאפשרויות השימוש בו. בנוסף, קשה לומר שמדובר על עניין שתלוי בדין ההקצאה, כי אז למעשה מדובר בשיטתו של רש"י שביטול כלי הוא רק לכל השבת, לאור סוגיית מוקצה לחצי שבת. לפיכך, ולאור השימוש של הרמב"ן באמירה שהכנת הכלי עליו³⁶, נראה לעניות דעתי להסביר שביטול הכלי הוא למעשה הפגיעה במוכנות של הכלי לשימוש בשבת, וזו גזרה עצמאית שכל עניינה הוא למעט כלים מוקצים בשבת. ממילא מתבררת רמת השוני שבין ביטול כלי לשעה לבין ביטולו לכל השבת, שכן מדובר על מידות פגיעה שונות במוכנותו של הכלי לשימוש.

כלי ייחשב למבוטל כאשר בפרק זמן מסוים אין שום אפשרות ליטלו מהמקום שבו הונח. אולם, לשיטתו מושג חוסר היכולת ליטול מורחב אף הוא וכולל גם מצבים שבהם האדם

³⁴ שהרי אם הכרים אינם יכולים להישלף, פשוט שההנחה מראש תיאסר, אך אם מדובר בהפסד מועט, יש באיסור שבדבר מן החידוש.

³⁵ ראה גם בחידושי הריטב"א על אתר שכתב "שלא התירו (טלטול) [ביטול] כלי לשעתו מפני שיוכל לנערו אלא להצלת הפסד מרובה וכדאמרינן בסמוך גבי עששית".

³⁶ ראה בחידושו שבת קנד, ב.

בוחר שלא להזיז את הכר כדי שהכלי שהונח עליו לא יישבר. הדבר נובע מאותו העיקרון שביטול הכלי הוא למעשה פגיעה בהכנתו לשבת, ולכן אם אפשר להזיזו הוא מוכן, ואם השינוי מונע מהאדם ליטול את הכלי, גם אם לא מסיבה הלכתית או פיזית בגופו, עדיין ייחשב הדבר לפגיעה באותה ההכנה של הכלי. בהתאם, ייתכן שביטול הכלי יתחיל כבר ברגע שהונח מתחת לנר שעתיד לטפטף, מפני שכבר בשלב זה נסתיימה הכנתו ככלי מיטלטל והוא הפך לדבר נייח. בפשטות נראה לומר, אף בדעה זו, שהאיסור תלוי במעשה מסוים שפוגם בהכנתו של הכלי לשבת, שהרי אם לא כן נמצא שכל פעם שהאדם יחליט בינו לבין עצמו שאינו מעוניין להשתמש בכלי בשבת, הוא נמצא עובר על איסור, וזה לא יעלה על הדעת.

על כך יש להקשות שהרי גם בביצה שכפו עליה כלי (כפי שהתירו חז"ל לעשות) למעשה אין שום כוונה ליטלו כי הנטילה תביא לשבירת הביצה, ומדוע היא לא תיאסר מתוקף אותו העיקרון? אפשר לנסות לתרץ את העניין בכך שבעוד ששליפת כרים גדולים מתחת לכד שביר תביא בהכרח לניפוצו, כאן הזות הכלי לא תגרום באופן ישיר לשבירת הביצה. אולם הדבר עדיין קשה, וכי מדוע שעניין זה ישפיע על היכנו של הכלי, שהרי האדם שהניח את הכלי בשני המקרים לא התכוון להזיזו במהלך השבת. ועל אף שאפשר לנסות ולתרץ שבמקרה של הביצה ייתכן שהאדם יבוא להחליף את הכלי או להסירו לזמן מה (מכיוון שהדבר לא בהכרח ישבור את הביצה), מה שאין כן בכלי זכוכית. לעניות דעתי אין הבדל משמעותי בין זה לבין כלי זכוכית, שבשני המקרים נראה שהמניח לא תכנן להזיז את הכלי התחתון אלא אם כן התעורר לו צורך, ולכן קשה להסביר מה ההבדל בין המקרים.

עניין נוסף שיש ליישב על פי תפיסה זו הוא הקושייה מהמקרה של טבל בגמרא, דרך שעשויה לסייע ביישוב הקושי ומתאימה לדעת הרי"ף הציע הרשב"א בחידושיו (שבת מב, ב) –

הא דאמרינן טבל מוכן הוא אצל שבת שאם עבר ותקנו מתוקן. לאו למימרא שיהא מוכן גמור וראוי לטלטלו דהא תנן לקמן פרק מפנין (קכ"ו ב') אין מטלטלין את הטבל, אלא הכי קאמר כיון דאילו עבר ותקנו מתוקן אשתכח דקליש איסוריה ולא חשבינן ליה כמבטל כלי מהיכנו, וא"ת אם כן נמצאת מבטל אין מבטלין כלי מהיכנו שהרי אף בביצה אם עבר וסילק הביצה מתוכו חזר הכלי להיתרו, י"ל דאינו דומה לטבל שאפשר שיפקיע איסורו ממש, מה שאין כן בביצה שאי אפשר להפקיע איסורה ולעולם הכלי בטל מהיכנו כל זמן שהביצה בתוכו, ואם תאמר לרב יוסף אתיא מתניתין דלא כרבי שמעון דלדידיה מותר השמן שבנר לאחר שכבה מותר כדאיתא לקמן (מ"ד א'), י"ל שאני הנר דבעוד שהוא דולק מיהא

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

הוא איסור דאורייתא, ואף על גב דשמן המטפטף גופיה מדרבנן מכל מקום כיון דאיכא בדאורייתא החמירו.

בתחילת דבריו הסתייג הרשב"א מהאמירה שטבל מוכן לשבת, מכיוון שהשימוש בפירות הללו מחייב תיקון (שתלוי בביצוע פעולה אסורה), אך לאחר מכן הדגיש שמכיוון שהאיסור בטבל קלוש, לאחר שיתוקן הפירות יהיו מותרים באכילה. אולם, לא ברור מה משמעות הדבר שהרי גם הסרת הביצה מן הכלי גורמת לו להיות מותר בשימוש. לכן, נדמה שתירוצו של הרשב"א בא כמענה להנחת המוצא שגם לאחר תיקון הטבל הוא יישאר אסור לאכילה בשבת, והחידוש הוא שהטבל ייעשה מותר בכל זאת. כלומר, בשלב זה מדובר בדיון שנוגע רק לדינו של הטבל, ואין אפשרות להסיק מכך מסקנות לגבי מעמדו של הכלי שהונח תחת ביצה לאחר לקיחתה.

רק בשלב זה עובר הרשב"א לרון בשאלה שהוזכרה לעיל בנוגע ליחס בין הטבל לביצה³⁷. ההסבר "דאינו דומה לטבל שאפשר שיפקיע איסורו ממש, מה שאין כן בביצה שאי אפשר להפקיע איסורה ולעולם הכלי בטל מהיכנו כל זמן שהביצה בתוכו" נראה משונה, שהרי גם את הביצה אפשר להזיז ונמצא שהכלי אינו מבוטל מהיכנו מרגע שהביצה כבר אינה בתוכו. לכן נראה לעניות דעתי להסביר שהמשפט "כל עוד הביצה בתוכו" הוא למעשה הגדרת הפעולה כמבטלת כלי, ולא הגדרה של הכלי כמבוטל. השאלה הנשאלת היא האם הפעולה היא כזו שבמהותה יוצרת מציאות של כלי מבוטל מהיכנו. כלומר, את הטבל אפשר לתקן בדרכים שאינן כוללות את המעשה ההופכי לפעולת הנחת הכלי (שעשויה ליצור את הביטול). לעומת זאת, במקרה של הביצה אין שום אפשרות היתר לכלי מלבד המעשה ההופכי לפעולת הנחת הכלי, וממילא אותה הפעולה תיחשב למבטלת את הכלי מהיכנו. זאת, משום שבניגוד להנחת הכלי מתחת לטבל, ששם אפשר להתיר את הכלי על ידי מעשה שאינו סותר את ההנחה, במקרה של ביצה אין אפשרות כזו ולכן מעשה ההנחה נאסר³⁸.

ב.4. שיטת הריטב"א

בחידושיו על הסוגייה (שבת קנד, ב) התייחס הריטב"א לטעם האיסור לבטל כלי מהיכנו, ובמקום לבסס את האיסור הנ"ל על מלאכות השבת, הסביר שביטול כלי זו גזרה דרבנן, מכיוון שיצירת כלים אסורים היא פגימה בכבוד השבת, וזה לשונו –

פרש"י ז"ל בכאן דאסרוה רבנן מפני שנראה כבונה כיון דלא יוכל לסלקו משם כל היום, ולקמן במכילתין (קכ"ח ב') פירש מפני שנראה כסותר שמבטל אותו

³⁷ לכן, אין לומר שהאיסור הקלוש הוא הבל בין הביצה לטבל, אלא דיון עצמאי שקשור להיתר שבטבל. ³⁸ אומנם, הדבר קשה מלשון תלמיד הרמב"ן שתלה את השוני בכך שדעת האדם היא שהכלי יישב שם כל היום, אבל ייתכן מאוד שזה בא רק כניגוד לאפשרות שדעת האדם לקחת את הכלי משם (והכלי לא בוטל מעולם).

מתשמישו, והנכון דרבנן אסרו כדי שלא למעט בכבוד שבת לאסור כלים המותרים [...]

בבואו ליישב את הקושייה מטבל הביא הריטב"א על אתר תירוץ שלטענתו מבוסס על שיטת בעלי התוספות, ונראה שהדמיון הוא בכך שהביטול תלוי בשאלה האם הכלי בר-שימוש והזזה. אלא שלכך מצטרפת החלוקה, שלטענת הריטב"א מקורה אצל בעלי התוספות (על אף שאינה מובאת בדבריהם במפורש), בין קלקול שכדי לתקנו נדרש מעשה שמבטל את הכלי מהיכנו לבין קלקול שאין בו מעשה ולא יכלל במסגרת האיסור.

אולם, קשה על דעת הריטב"א שחילק בין תיקון במעשה לתיקון במחשבה, כיצד דבריו מתיישבים עם שיטת בעלי התוספות בסוגייה שמבוססת לחלוטין על הפגיעה באפשרויות השימוש בכלי, ששם השאלה היחידה היא האם הכלי בר-תיקון וכלל לא מחלקים בין מעשה למחשבה.

ונראה לעניות דעתי שכדי ליישב את העניין יש להלך בעקבות דרך ההיתר של הטבל שהציעו בעלי התוספות, דהיינו מציאת פגם במעשה הביטול והפיכתו לעניין לא-מוחלט. כשם שלשיטתם כל ביטול שעשוי להיות מתוקן בדרך כלשהי במהלך השבת אינו ביטול וממילא אינו נאסר, כך בדעת הריטב"א ביטול שאפשר לתקנו בלא מעשה אינו נכלל באיסור.

אך עדיין קשה, מדוע יהיה הבדל בין ביטול שתיקונו כרוך במעשה לבין ביטול שאפשר לתקנו במחשבה? ונראה שהדבר נובע מיסוד דברי הריטב"א בסוגייה שביטול כלי נאסר מפני כבוד השבת שנגרם בכך שהאדם גורם לכלים להיות לא-מוכנים לשבת. אם כן, הביטול האסור הוא השבתת הכלי, ולא הפגיעה במוכנותו (כפי שסבר הרמב"ן) ולא הפגיעה בפונקציות השימושיות שבו (כדעת התוספות), אלא עצם הגרימה לכך שהכלי לא יהיה מוכן לשבת. ייתכן שכאשר כלי מתבטל באופן שמחייב תיקון במעשה מדובר בעניין הניכר לעין, ואילו ביטול שאפשר לתקנו במחשבה בלבד הוא ככל הנראה מצב שאין אפשרות להבחין בו מבחינה חיצונית. על כן, דווקא הביטול שתיקונו דורש מעשה הוא שייאסר, מפני שרק בו נפגע כבוד השבת בכך שניכר לעין שכלי מסוים הפך להיות לא מוכן, אך כאשר התיקון הדרוש נוגע למחשבה בלבד, כבוד השבת לא נפגע.

ב.5. שיטות נוספות

ב.5.א. המאירי

במספר מקומות³⁹ כתב ה'מאירי' שאיסור ביטול הכלי מהיכנו נובע ממלאכת בונה, מפני שבכך שהאדם יצר מציאות שבה הוא אינו יכול ליטול כלי, הדבר דומה להוספת בניין על

³⁹ שבת מג, א; קכח, ב; קנד, ב.

כיצד לבטל כלי מהיכנו?

הקרקע שהיא דבר אסור. מעניין להבחין שלשיטתו הבניין אינו שינוי שנעשה לגוף הכלי, אלא בשילוב שבין הכלי לסביבתו שיוצרת 'דבר חדש' במציאות. אולם, צריך עיון כיצד הדעה שתולה את ביטול הכלי במלאכת בונה תתייחס לביטול לשעה, מצד אחד ייתכן שלא מדובר ביצירה בעלת משמעות, ומנגד, אפשר לומר שסוף סוף נעשה כאן שינוי, ואפשר להחשיבו כבנייה.

ב.5.ב. תוספות יום טוב

והתוי"ט רצה לפרש האיסור לכתחילה משום גזרה שמא יטלטל הכלי, וגם עליו קשה כנ"ל. אמנם הנלע"ד האיסור לכתחילה משום הרואה שיחשוד שנתן בלילה. ולפי זה נקטה המשנה עיקר האיסור בשבת גופיה שמזה נצמח האיסור לכתחילה בע"ש, ואי אפשר לומר האיסור בע"ש כל זמן שלא נאמר האיסור בשבת.

(צל"ח שבת מב, ב)

דעה ייחודית נוספת שיש לתת עליה את הדעת מציין הצל"ח בשם ה'תוספות יום טוב'. לדבריו, כל האיסור לבטל כלי מהיכנו נובע מהחשש שמא האדם יבוא לטלטל אותו באיסור. ניתן להביא מספר ראיות לדבריו, ראשית מכך שהמשנה התייחסה לנתינת כלי תחת הנר בערב שבת, והרי רק כאן שייך לגזור אף מערב שבת לא לייצר מוקצים נוספים כדי שלא ייכשל בהם. יתר על כן, גזרה מעין זו שייכת דווקא בכלים שבשגרה מותרים בשימוש בשבת, מכיוון שבהם החשש שהאדם יבוא לטלטל אותם לאחר שהפכו למוקצה גדול מאשר כלים מוקצים במובהק. כמו כן, נראה גם שהאיסור יהיה שייך אף בביטול לשעה, שהרי עדיין קיים החשש לטלטול הכלים שלא כהלכה.

ג. סיכום

לאחר העיון במקורות התנאים, בקשיים שבהם הבחינו האמוראים ובפיתוח המושג "ביטול כלי מהיכנו", עברנו לעסוק בשיטות הראשונים בסוגייה לאור חמישה נתיבים שונים שמבוססים על התפיסות השונות בהבנת יסוד דין ביטול כלי מהיכנו ובטעמו. כל אחד מן המפרשים הללו הציע הסבר לפשר הגזרה, לאור סוגיות הגמרא, ולאור הצעתו נדרש ליישב את הקשיים שהתעוררו מהסוגיות הללו.